

„A SZÍVNEK VAN KÉT REKESZE”

INTERJÚ SCHWEITZER JÓZSEF PROFESSZORRAL A NEOLÓGIÁRÓL

2012. MÁJUS

Biró Tamás

Schweitzer professzor úr jelenti három generáció óta családunk számára „a” rabbit. Régi vágyam teljesült, amikor 2012 májusában másfél órán keresztül arról faggathattam, hogy mit jelent számára a neológ rabbi fogalma, mit jelent a neológia, és hogyan látja annak múltját, jelenét, jövőjét. Professzor úr nem tudta, hogy az interjú ebben a meglepetéskötetben fog megjelenni, annak végső formájáért így engem terhel a felelősség. Az alábbiakban ennek a beszélgetésnek közöljük a szerkesztett kivonatát. Számos ponton meghagytam a spontán beszéd jellegzetességeit Professzor úr személyiségének bemutatása érdekében. Különösen érvényes ez a héber szavak és kifejezések átírására, ahol igyekeztem minél pontosabban visszaadni a – helyenként általam is szándékosan provokált – kódkeverés minden árnyalatát, a modern, a keleti és nyugati askenázi, valamint a jiddis kiejtés közötti állandó váltást. Azt gondolom, a beszélgetés formája legalább annyira visszaadja Professzor úr személyiségét és az eredeti magyar neológia lényegét, mint a beszélgetés tartalma. Az interjú műfajában szokatlan lábjegyzeteimmel, kommentárjaimmel a neológia két gyökere, a hagyományos rabbinirodalom és a tizenkilencedik századi német Wissenschaft formai jellegzetességeit szeretném egyszerre megidézni, remélhetően többek számára is hozzáférhetőbbé téve ezt a világot.

Biró Tamás: Professzor úr, mi a neológia?

Schweitzer József: Az 1868-as zsidó kongresszusig kell visszamenni.¹ 1867-ben megtörténik a kiegyezés a két ország között. Tulajdonképpen, ha modern szemmel nézzük a kiegyezést, az arisztokraták, az uralkodó osztályok meggyeztek a dualista formában. A dualista berendezkedés azonban a magyar zsidó polgárság számára is nagy felívelést jelentett. Ebben benne volt a beilleszkedés vágya a magyar társadalomba, és a magyar politika ezt az asszimilációs törekvést támogatta. Nyilván a francia forradalom, a „szabadság, egyenlőség, testvériség” elvének hatására, de nagyon jogos magyar érdekből is. Magyaror-

¹ Formálisan nézve, a neológ – hivatalos nevén a kongresszusi – hitközség az 1868–69-es Izraelita Egyetemes Gyűlés eredményeképp létrejött országos szervezet, illetve azok a helyi hitközségek, amelyek csatlakoztak ehhez az országos szervezethez.

szág soknemzetiségű állam volt, és ezért fontos volt a magyar politika számára a zsidó kisebbség fenntartás nélküli lojalitása.

A magyar zsidók sokat alkottak, és így „beérkeztek” a középosztályba. Ez annyit jelentett, hogy a régi magatartást mindenben levetették. Igyekeztek a nyelvben is, a küllemben is magyarosodni. Ekkor rájöttek arra, hogy az istentiszteleti formák még nagyon a régiéek, és körülöttük a világon sok minden másképp megy. Azokat a példákat keresték, amelyek az istentiszteletet is egy polgárisult közösséghez „méltóvá” tették, polgári eleganciát közvetítettek neki. Ilyen példát szolgáltatott Bécs és Németország. Bécsben Sulzer, Németországban Lewandowski komponált meg egy modern zsidó istentiszteletet.² Ezt Magyarországon is be akarták vezetni, és be is vezették a Dohány-templomban. Tulajdonképpen nehéz meghatározni, hogy mi a neológia...

BT: A neológia ezek szerint esztétikai kategória lenne?

SJ: Nem. Halákhikusan elvileg majdnem azonos az ortodoxiával.³ Az ortodoxiának és a neológiának egyaránt pillérje a sábosz és kásrusz.⁴ Az ortodoxiának practice, és a neológiának elvileg. Nem fog találni olyan neológ rabbint, aki – ugyan tudja, hogy a hívei nem tartanak sáboszt és nem tartanak kásruszt – azt mondaná, hogy ezek nem pillérek. Elvileg a pillérek azonosak. A különbség az, hogy egy neológ hitközség mindenkit, aki igazolja, hogy ő halákhikusan zsidó, zsidó szülőitől, zsidó anyától származik – *háválád holekch ákbár háém⁵* –, azt felveszi tagjának. Az ortodox hitközség azt veszi fel tagjának, aki bizonyítani tudja, hogy somér sábat és somér kásrut.⁶

A neológia megőrizte a zsidó gondolatvilág kereteiben azokat is, akiket az ortodoxia már leírt. Akik nem is akarnak ortodox világszemlélet szerint halákhikus zsidók lenni. Persze a főbb jegyek megtartásával, de inkább érzelmileg, etikusan azok. Templomjáróak, micvetartóak, de nem az ortodox mértékben. A neológia megőrizte a zsidóságnak azokat, akiket az ortodoxia már nem tud megtartani. Aki bemegy a Dohány-templomba, az azért megy oda, mert a Dohány-templom ad a számára egy lelki élményt. És bármilyen szép a Kazinczy utca vagy a Sász Chevre,⁷ az neki nem passzol. És megfordítva.

² Solomon Sulzer (1804–1890) és Louis Lewandowski (1821–1894) a tizenkilencedik századi liturgiai zenének a magyarországi neológiára legnagyobb hatást kifejtő megújítói.

³ *Halákha* vagy *halakha*: zsidó vallásjogi rendszer (vallási parancsolatok és tilalmak, rituális előírások a hétköznapokra és az ünnepekre, családjogi törvények, rabbinikus polgári és büntetőjog, és így tovább). Melléknévi alakja: *halákhikus*.

⁴ A szombat (mai standard héber kiejtéssel: *sábát*) és a kóser étkezés (*kásrut*) törvényei.

⁵ 'A gyermek [zsidósága] az anyja [zsidóságát] követi'.

⁶ 'Szombattartó és kóserégtartó'.

⁷ A Kazinczy utcai templom a budapesti ortodoxia központi zsinagógája. A Vasvári Pál utcai zsinagóga a világháború előtt a *Sász Hevra* talmudegyet imaháza volt, a nyolcvanas években rövid ideig Professzor úr szolgálati helye, jelenleg a Chabad-Lubavics haszid közösség használja.

Mondok még egy példát. Jom há-kippurimkor ugyanazt lájnják mind a két templomban. A neológ rabbi nem vesz tudomást arról, hogy az illető cipőben van vagy papucsban.⁸ Egy ortodox templomban nem hívnak fel a Tórához jomkiperkor olyat, aki bőrcipőben van. Tehát az ortodoxia a halákha praktikus megőrzésében mindent megtart. A neológia, hogy úgy mondjam, egy könnyített és esztetizált ortodoxia.⁹

Itt van az orgona, ami óriási vihart keltett. Erre nem lehet mit mondani, ez egy *chukesz ha-goj*.¹⁰ De az ortodoxiával szemben a neológia avval érvel, hogy *chidur micvo*.¹¹ És még eggyel, amit többé-kevésbé betartanak, hogy a *laj szászze melókhót*¹² nem hájguk át, mert nem zsidó orgonál. Aztán itt van a kis tálisz¹³ és a reverenda is. Hasonulni akartak a keresztény istentisztelethez, ahol a pap reverendát vesz fel. A kis táliszt pedig nem a rabbik, hanem maguk a neológ hívek kezdték, majd a rabbik is elfogadták.

BT: Ez az a sál, ami nagyon-nagyon keskeny.

SJ: Igen, de az árbá cicijot a ciceszből megvan.¹⁴

BT: Csak a szélessége nem biztos, hogy megfelel a halakhának.

⁸ A jom kippuri élvezeti tilalmak egyike a bőrcipő viselete. Helyette régebben papucsot, manapság vászoncipőt hordanak. *Lejnlás*: tóraolvasás a liturgia keretében.

⁹ Egy későbbi beszélgetés során Professzor úr hozzáfűzte: „Az ortodoxia *mi-boker ad eren* (‘reggeltől estig’) zsidó. A neológiához tartoztak a diktatúrában azok, akik érzelmileg zsidók voltak, de nem engedték, hogy zsidó voltukból, magatartásukból mások kritikát kovácsoljanak ellenük.”

¹⁰ *Hukkat ha-goj* (eredetileg: *hukkat ha-gojim*), ‘a nép[ek] törvénye’, vagyis nem-zsidók szokása, amelynek átvétele tilos. Klasszikus példaként, a borotválkozás kapcsán, lásd Ibn-Ezra és Szforno kommentárjait Lev 19,27-hez és *Szefer Hamicvot* 251–252.

¹¹ *Hiddur micva*, ‘a parancsolat [végrehajtásának] széppé tétele’: *halákhikus* elv, amelynek értelmében dicséretes, ha egy-egy parancsolat végrehajtása során a művészi-esztétikai szempontok is érvényesülnek (például a kegytárgyak díszítése vagy a liturgia zenei gazdagítása által). Az ortodox felfogás szerint ez az elv nem írhatja felül a tilalmakat.

¹² *Lo taasze [khol] melakha*, ‘ne végezz semmilyen munkát’ (Exod 20,9 [10] és Deut 5,13 [14]), a szombati munkatiltalom parancsolata.

¹³ *Talit* vagy *tálesz*, azaz ‘imalepel’, a gyakoribb szóhasználatban ‘imasál’. A Num 15,38–39 előírása szerint a négysarkú ruhadarabokra szemlélőrojtot (*cicit/cicesz/cidákli* – lásd az interjú későbbi részében is) kell elhelyezni. Amióta a mindennapi öltözködésnek nem része a négysarkú ruhadarab, szokás egyrészt a felsőruházat alatt hordani egy *talit keatant* (‘kis táleszt’), rajta szemlélőrojtokkal, valamint egyes liturgiai eseményeken *talit gadolba* (‘nagy tálesz’-be) burkolózni. Utóbbi a valódi imalepel. A tálesz minimális szélességét (közel fél méter) a *halákha* meghatározza, ennél keskenyebb ruhadarabra nem vonatkozik a szemlélőrojtok (*árbá cicijot*: ‘négy cicesz’) elhelyezésének a kötelezettsége. A neológ hitközségekben azonban elterjedtek a nyakba helyezett, rendkívül keskeny táleszek is, amelyeket joggal nevez a hétköznapi szóhasználat imasálnak.

¹⁴ Az imasál négy sarkán található négy szemlélőrojt (*arba cicijot*) megfelel a szemlélőrojtokra vonatkozó előírásoknak.

SJ: Igen, inkább szimbólum. De a brit milára¹⁵ nem mondhatja a neológ sem, hogy az nem lényeges. Az alapvető. Azt mondtam eddig, hogy a neológia pillérei sábat és kásrut, de ahhoz hozzájárul a brit milá is. És hozzájárul a *chitun ál jodé chupá ve-kidusin*.¹⁶ A neológia mindent megtartott. Az esküvő során van *is* és *isá*.¹⁷ Az *is*-ben benne van a jod. Az *isá*-ban benne van a hé. A keszúbóban benne van a váv és a hé. Együtt *jod-hé-váv-hé*. Ahol benne van a *jod-hé-váv-hé* a házasesetben, az egy zsidó házaseset, és a keszúbo ezt szimbolizálja. Tehát mi a halákhában a régít, tiszteletből a múlt iránt, megtartottuk.

BT: Csak szimbolikus okból tartjuk meg a régít?

SJ: Nem csak szimbolikus okokból. Hanem azért, mert él az a hagyomány, hogy legyen *chupá-kidusin*.

BT: Csak mert ez a hagyomány?

SJ: Természetesen. A Misna liberálisabb, mint mi vagyunk. *Ho-iso nichnesz bi-stár be-keszef uvebio*.¹⁸ Mi pedig ragaszkodunk a *chupa ve-kidusin*hoz.

BT: Egy ortodox rabbi azt mondaná, hogy nem azért tartjuk meg ezeket, mert ez a hagyomány, hanem azért, mert...

SJ: ...ez a halákha.

BT: *Tora min ha-samajim*.¹⁹ *Mose kibbel Tora mi-Szinaj*.²⁰

SJ: Itt van a nagy kérdés, amit az ortodoxia tud csak megválaszolni. *Vö-zováchtó kááser civiszicho*.²¹ Ennek a magyarázata az, hogy *hero laj há-kodajs boruch hu le-*

¹⁵ *Brit mila* / *brisz mila*, 'a szövetség körülmetélése', a körülmetélés parancsolata.

¹⁶ Házasságkötés *huppa* (esküvői baldachin) és *kiddusin* (eljegyzési szertartás) révén.

¹⁷ *Is*: 'férfi'. *Isa*: 'nő'. Előbbit *alef-jod-sin*, utóbbit *alef-sin-hé* betűkkel írjuk. A *ketubba* (*keszúbo*, 'házasságlevél') szó egy *váv* és egy *bé* betűvel bővül a *k.t.b* ('írni') gyökhöz képest. A Tetragrammaton négy betűjének „összegyűjtéséhez” mindhárom résztvevőre szükség van: a férj, a feleség és a házasság formalitásai együtt adják ki az isteni teljességet.

¹⁸ A Misna [a rabbinikus irodalom i. sz. 3. századi alapl műve], *Kiddusin* traktátus 1,1 szerint a házassági viszony három módon is létrejöhet: „A nő [három úton vásároltatik meg, és két úton vásárolja ki magát,] megvásároltatik pénzzel, szerződéssel és elhálással”. A gyakorlati *halákha* azonban megköveteli a baldachint (a *huppát*) és a formális eljegyzést (*kiddusin*) is az esküvői szertartás elemeiként.

¹⁹ „A Tóra az égből van.” Tagadó formában ld. Misna, *Szanbedrin* 10,1-t, amely az eretnokség formáit sorolja fel.

²⁰ Misna, *Avot* traktátus 1,1-t idéztem, amely a Szóbeli Tan (Szóbeli Tóra) eredetét és továbbadását foglalja össze: „Mózes Tórárt kapott a Sínai-hegyen, és azt továbbadta Józsuének, aki továbbadta a véneknek, akik...”.

²¹ „És levágod [...] amint megparancsoltam neked” (Deut 12,21). A kontextusból kiemelve, a rabbinikus exegézis ezt a mondatot az állatok kóser vágásának alapvető tórai forrásaként értel-

*Majse rábénu hilchajsx s'chito.*²² Tehát Mózes tudta az egész halákhát, különben nem ehetett volna *vöszováchtó.*²³ Mi ezt magunknak tudományosan magyarázzuk.

A neológia hivatalosan nem fogja azt mondani, hogy a *Torá min há-somájim* tudományosan csak egy teológiai elv. Hanem azt fogja mondani, hogy *Torá min há-somájim*. De egy neológ rabbiképzőben, ha ad magára valamit, az összes szentírástudományra vonatkozó elméletet megtanítják. Azonban hozzáteszik, hogy ezt nem mi mondjuk. A neológ Rabbiképző azt mondja, hogy tudni kell ezekről, de a mi hitünk szerint *Torá min ha-somájim*.

BT: Hogyan viszonyul egymáshoz a tudományos értelmezés és az, hogy *Tajro min há-somájim*?

SJ: A hagyomány az, amit mi megtartunk. Svujajskor²⁴ egyetlen rabbi sem prédikálja azt, hogy „Tajrász Wellhausen²⁵ P, J, J1, J2, plusz Deuteronomium”. Nem, nem ez a Sávuo. Hanem a *Torá mi-Színáj* a Sávuo. Tehát a vallásos világban mi megtartunk mindent a hagyományból. Más kérdés, hogy tudjuk, hogy a nem-zsidók tudományosan így magyarázzák. De ez nem egy *emuna*,²⁶ az *Ani máámin*-ban nincs benne.²⁷ Mi azt mondjuk, és ebben nem lehet különbség neológ és ortodox között, hogy Májmuni az *Ani máámin*-ban, hogy úgy mondjam, a zsidó teológia fundamentumát fektette le.

BT: Hogyan viszonyul a hit és a tudás egymáshoz?

mezi. A vers azonban nem részletezi a kóser vágás törvényeit, hanem egy olyan korábbi parancsolatra utal, amelyet a rabbik nem találnak az írott Tóra szövegében. Az ellentmondást úgy oldják fel, hogy a hús kóseriségének a részleteit Mózes szóban kapta meg a Sínai-hegyen, és erre utal az „amint megparancsoltam neked” tagmondat (például *bHullin* 28a és *bJoma* 75b, valamint Rasi *ad Deut* 12,21). Vagyis ez a tórai vers bizonyítékként szolgál a Szóbeli Tan dogmájára a rabbinikus zsidóságban.

²² „Megtanította a Szent-Áldassék-Ő Mózesnek a *sechita* [a kóser vágás] törvényeit.” (A midrások nyelvezetéhez hasonlító idézet eredetét nem találtam meg ilyen formában.)

²³ „És levágod”, értsd, „amint azt megparancsoltam neked”: utalás a fenti tórai idézetre. A rabbinikus irodalom jellegzetessége, hogy egy bibliai versnek az elejét idézi, de valójában a vers folytatása releváns a kontextusban.

²⁴ Sávuo, a pünkösdi zsidó megfelelője, a standard (poszt-biblikus) értelmezés szerint a Sínai-hegyi Tóra-adás ünnepe.

²⁵ „Wellhausen Tórája a P, az E, a J – [ezen belül] a J1 és J2 – [forrásokból], valamint a Dauteronomiumból áll.” Utalás a Julius Wellhausen (1844–1918) német protestáns teológus nevével fémjelzett forráskritikára, amely szerint a mózesi könyveket különböző korszakokból származó szóbeli forrásokból több lépésben szerkesztették egyggyé a babiloni fogságot megelőző és követő évszázadokban.

²⁶ *Emuna*, azaz 'hit'. Professzor úr itt 'hitelv' értelemben használja.

²⁷ *Ani máámin*. Maimonides (1138–1204) tizenhárom hitelve, illetve annak elterjedt, katekizisszerű megfogalmazása.

SJ: Úgy, hogy a szívnek van két rekesze: *Vejudato hájajm, vábásévajszo el lövovecho*.²⁸ *Vejudato hájajm* – az azt jelenti, hogy a fejünkkel. *Vábásévajszo el lövovecho* – ez pedig azt, hogy a szívünkkel. Tehát mindkét módon valljuk az istenhitet: intellektuális és emocionális módon, értelemmel és érzellemmel. Tórai alapunk van erre a két módra: *vejodato* és *vábásévajszo*. Erre mondjon valamit egy ortodox rabbi.²⁹

BT: Emlékszem egy történetre, az 1880-as évekből *Egyenlőség*ben olvastam.³⁰ A rabbiképzős diákok teológiai egyesülete önképzőkori előadásokat szervezett, ahova meghívtak ismerősöket, barátokat, és leginkább fiatal hölgyeket. Az egyik előadás után egy keresztény teológushallgató írt egy felháborodott olvasói levelet az *Egyenlőség*nek: képzeljék, meghívtak erre az előadásra, amelyen az hangzott el, hogy a Sir hasirim...³¹

²⁸ „És tudni fogod ma, és visszatérsz a szívedhez, [hogy az Örökkévaló az Isten az égben fenn és a földön alul, nincs más]” (Deut 4,39).

²⁹ A midrási-talmudi irodalom alapelve, hogy minden állítást alá kell támasztani bibliai idézetek kreatív értelmezésével. A Professzor úr által idézett Deut 4,39 három elemből áll (1. „és tudni fogod”, 2. „és visszatérsz a szívedhez”, 3. „az Örökkévaló [...] nincs más”), de a három elem pontos kapcsolata az értelmezéstől függ. A klasszikus rabbinikus exegézis kiindulási pontja az, hogy nincs fölösleges szó és véletlen egybeesés a Tóra isteni eredetű szövegében. Ezért a mondat első felében szereplő két igei szerkezet más és más módon kapcsolódik a harmadik elemhez, más és más jelentéssel járul hozzá az egész mondat értelméhez. Így születik meg a bibliai vers kreatív interpretációja: azt, hogy az Örökkévalón kívül nincs más, egyrészt tudni kell az értelemmel, másrészt érezni-hinni kell a szívvel. Tegyük hozzá, hogy Professzor úr értelmezésének modern eredetét jelzi a szív és az értelem szembeállítása, ugyanis az ókori ember számára a szív az értelemnek, nem pedig az érzelmeknek volt a központja. Az érzelmek a veséhez kapcsolódtak, ld. a Professzor úr által is idézett Jer 11,20-t. Lásd 37. jegyzet.

³⁰ A Kecskeméti Lipót elnöklete alatt működő Theológiai Egylet második előadásáról van szó, amelyet Elzász (Elsas, később: Elsass) Bernát rabbijelölt tartott németül, 1889. február 18-án. Az egylet tagjai csak a felső tanfolyam hallgatói közül kerülhettek ki, de az ismeretterjesztő előadások közönsége laikus volt. Az *Egyenlőség* (1889. február 17: 15) így tudósít az első, Kecskeméti Lipót által tartott előadásról: „szép számú közönség előtt – hangsúlyozzuk a szép szót, mert a hallgatóság jórésze szép fiatal hölgyekből állott – [...] azt azonban, kivált szép hölgyeink alig tudták megérteni, miért kellett a tisztelt rabbijelölt úrnak oly végtelenül elvont és tudományos tárgyat választani”. Az Elzász Bernát előadását követő, a következő hetekben az *Egyenlőség* hasábjain kibontakozó polémia kapcsán lásd Hornyik István református papnövendék „A szeminárium és a Biblia-kritika” című olvasói levelét (március 3: 7–8), Szabolcsi Miksa azonos című válaszát, amely szerint Bloch Mózes is elítéli a rabbijelölt eljárását (március 10: 2–5); Elzász Bernát levelét (március 17: 5–6) és Szabolcsi Miksa válaszát (március 17: 6–7), egy szerkesztői üzenetet (március 14, p. 24), és Szabolcsi Miksa alapos tanulmányát (1889. április 7: 3–8). A rabbijelölt *Egyenlőség* által nem közölt olvasói levele a *Magyar Zsidó Szemlé*ben (1889: 213–219) jelent meg, és a végén Elzász azt is hozzáfűzi, hogy Hornyik teológushallgató „nem existál”. Az *Egyenlőség* következő évi híradásai szerint 1890. február 20-án avatták fel Elzász Bernátot rabbivá, Kecskeméti Lipóttal és Kohlbach Bertalannal együtt, majd rövidesen a kelet-poroszországi Königsberg (ma Kalinyingrád) hitközsége választotta meg rabbijának. Ő a Rabbiképző második végzettje, a Karlsbadba került Ziegler Ignác (Cziegler Gyula) után, aki külföldön kapott rabbiállást.

³¹ *Sir hasirim*: a bibliai Énekek éneke.

SJ: ...szerelmi dalok, nász dalok fűzére...

BT: ...és nem Salamon király írta! Mi is, írja a teológushallgató, tanulunk Biblia-kritikát a teológián, de nyilvánosan, ifjú hölgyek társaságában nem adunk ilyet elő.³² Az olvasói levélből nagy polémia keveredett az *Egyenlőség* hasábjain. Manapság egy neológ rabbi hogyan viszonyul ehhez a kérdéshez? Van valami, amit a könyvtárban gondol, és valami mást mond a szószéken? Mondhatja azt a szószéken, hogy a Sir hasirimet nem Salamon király írta?

SJ: Legföljebb, ha nagyon pontos akar lenni, azt mondja, hogy Sir hasirimet a Szentírás Salamonnak tulajdonítja. De nem ismeri el a bibliakritika állításait.

BT: És akkor mindenki értsen ez alatt, amit akar.

SJ: Értsen, amit akar.

BT: *Há-mévin jávin*.³³

SJ: *Há-mévin jávin*. De egy neológ zsidónak, aki beül a templomba, nem fontos, hogy ki írta. Mert nem is gondol erre a kérdésre. A fontos az, hogy a tartalom-ból mi következik. És mi következik? Az, hogy nagyon megragadó gondolatok, érzelmek fűzére. Lehet érteni szó szerint, mint Izrael szerelme Istenhez. És lehet érteni úgy, mint nemes emberi kapcsolatok bemutatását.³⁴ A bibliatudomány egy tudomány, nem a hívők kezébe való. Egy rabbi nem mondhatja azt, hogy a Sir hasirim csak egy szerelmi nász dal, mert a midrás szerint Salamon olyan kiváló volt, hogy fiatalkorában megírta a Sir hasirimet, öregkorában pedig a Koheletet.³⁵ Holott a Koheletről tudjuk, mert Deutsch Gábor, szegény, aki

³² „Mi is foglalkozunk ilyenmű kritikával, de a könnyen hívő nép előtt még sem mernők mondani, hogy Sir-Hasirimet nem bölcs Salamon írta. Ezen állítás recitálásával – én legalább azt hiszem – hogy a hívőket megingatta a felolvasó úr hitőkben és világos, hogy nincs elérve az a nemes cél, melyet a fiatal lelkészjelöltek magoknak kitűztek. Hogy tanuljon a közönség, ezt tűzték ki feladatuknak és a tulnyomólag nőkből állott hallgatóság igenis tanult – elromlani a leplezetlenül sőt még magyarázatokkal is kísért pikáns, csiklandós dolgok hallatára. [...] ha az a sok éretlen lányka, kik az előadáson jelen voltak – elbeszéli barátjának, hogy a papképezdében olyan pikáns dolgokat lehet hallani, a minőket a 'Magyar Figaró' sem nyújt, szívesen fogják az entréét lefizetni, csak hogy fiatal emberek szájából oly élvezetes tanulmányt halljanak. A mamák pedig nem féltik leányaikat elbocsájtani az előadásra, mert hiszen az erkölcsnek egykori őrei és majdan terjesztői – a szószékről – tartják azt.” (Hornyik István olvasói levele, *Egyenlőség*, 1889. március 3: 8).

³³ 'Aki érti, az érteni fogja'. Akire pedig nem tartozik, az észre se veszi a rejtett üzenetet.

³⁴ A hagyományos felfogás a profán értelmezést tekinti szó szerinti értelmezésnek, míg az allegorikus értelmezés szerint szól a mű Izrael és Istene nászáról. Professzor úr fogalmazása („lehet érteni szó szerint”) azonban arról tanúskodik, hogy az allegorikus értelmezés vált a tradicionális értelmezés alapjává. Míg a profán értelmezés a kevésbé természetes, amelyet a tudomány – és Elzász Bernát fordítása, amelyet Szabolcsi obszcénnek és trágárnak minősített – képvisel.

³⁵ *Qohelet*: a bibliai Prédikátor könyve.

devecseri rabbi volt, kimutatta, hogy milyen görög forrásokra megy vissza.³⁶ A hívek számára ez irreleváns. Az ortodox rabbi számára is irreleváns.

BT: Nincs ebből lelkiismereti konfliktusa?

SJ: Nem, nem is kell, hogy legyen. Mit szólna ahhoz a szemináriumhoz, ahol azt mondják, hogy *sicher*, hogy Salamon írta? A tudományban az *sicher*, amit (úgy, ahogy) bizonyítani lehet. A Sir hasírim esetén viszont a források esetleg egyiptomi nászdalokra mennek vissza. Egy neológ rabbinak ismernie kell az irodalmat, ha ad magára valamit. De azt a zsidó tradícióval nem szabad elegyítenie.

BT: Az okoz-e gondot a neológ rabbinak, hogy egyrészt azt prédikálja, hogy a Tórát, a kásrutot, a szombatot meg kell tartani, másrészt pontosan tudja, hogy a közösségének a kilencvenkilenc százaléka nem tart meg mindent a halákha szerint? Hogyan viszonyul a valós helyzethez a neológ rabbi?

SJ: Úgy, hogy nem foglal állást. Nem mondja, hogy „miután ti nem tartjátok meg a szombatot, nem vagytok zsidók”. Hanem arról prédikál, hogy milyen hatalmas dolog volt a szombat szociáletikai jelentősége 3000 évvel ezelőtt, és milyen összetartó erő, ha péntek este együtt van a család. Legalább péntek este legyetek együtt, gyűjtsátok meg a gyertyát, beszélgetsetek zsidó témákról. A péntek estének adjatok egy családi, zsidó vonatkozást.

BT: Lehet valaki úgy rabbi, hogy ő maga se tartja be a szombatot, csak együtt van a családjával péntek este? Ha valaki, mondjuk úgy, az ortodox kritériumok szerint nem szombattartó?

SJ: Nem vizsgálunk mi senkit. Nem vagyunk *bajchén kőlojajsiz vo-lév*.³⁷ Hanem abban a jóhiszemben vagyunk, hogy aki erre a pályára ment, aki elvégezte a Rabbiképzőt, és felavatták rabbivá, az ennek megfelelően él. Vagyis pontosan megtartja a halákhát. A gyakorlat azt mutatja, hogy a mai neológ rabbik igen ortodoxul élnek.

BT: Sokan mondják, hogy a fiatalabb generációban történt egy kimondottan ortodox fordulat.

³⁶ Deutsch Gábor (1909–1944), *A prédikátor bölcselétének rendszere*, Budapest: Neuwald Nyomda, 1934.

³⁷ 'Vesék és szív vizsgálója' (ld. Jer 11,20).

SJ: Igen. Azt hiszem, általában konzervatívabbak a maiak a régi neológ rabbiknál. Ha lehet, egy kicsit kilóg a cidákli is...³⁸

BT: Mennyire szól a dolog a látványról? Ha a neológia a tizenkilencedik században részben egy esztétikai fordulat volt, akkor mennyire szól a mai fordulat is az esztétikáról? Hogy kilógjon a cidákli, és hogy minél több héber szót keverjen a dróséjéba?³⁹

SJ: Azt nem tudom. A cidáklit sem a reverenda fölött viseli, hanem a civil viseletében.

BT: Nem is hordanak sokan ma már reverendát.

SJ: Sokan már nem is öltenek reverendát. A forradalmiság mindig a változás mellett tör ki. Száz évvel ezelőtt a neologizmus volt a forradalmi újítás. Most a forradalmi magatartás a neologizmusból egy kis visszatérés. A tanítványaim nem szívesen vesznek fel reverendát. Én pedig igen. Azt már valamelyik ortodox rabbi is megmondta a reverenda kapcsán, hogy *a rok iz a rok*.⁴⁰

BT: Meg lehetne-e teológiai értelemben határozni a neológiát?

SJ: Liberális ortodoxia.

BT: Tehát csak az ortodoxiához és a reformhoz képest?

SJ: Az ortodoxiánál liberálisabb, a reformnál ortodoxabb. *Svil há-žáháv* – 'az arany középút', Maimunit idézve. Ha akarok nagyon nagyképű lenni.

BT: És saját fogalmaival? Nem másokhoz viszonyított definíciót lehetne adni a neológiára?

SJ: A zsidóság minden lényeges elvének vallása, elvileg gyakorlása, gyakorlatilag engedmények tétele az idő parancsainak. Én például nem mondhatom, hogy ha valaki szombaton bemegy az irodába, akkor ő rossz zsidó. Ilyen a világ, ilyenek a körülmények. Meg kell élnie. De ha valaki már rosesóne-jankiperkor kinyit, akkor az már egy „bitang”: elszakadt tőlünk.

³⁸ A felsőruházat alatt hordott *talit katan* ('kis tálesz') szemlélőrojtjait egyes ortodox körökben kilógatják a felsőruházat alól, hogy a bibliai előírás (Num 15,39) szó szerinti értelmében látni lehessen azokat.

³⁹ *Dnasa*: 'tórماغyarázat, prédikáció'.

⁴⁰ 'Egy kabát az egy kabát' (jiddis). A mondásbeli *rok* szó – német hatásra, egy tizenkilencedik századi magyarországi német–jiddis nyelvi kontinuumban élő ortodox rabbi szájából elhangozva – jelölhet szoknyát, női ruhát is. Ebben az esetben a reverendát elítélő mondás kimondottan a női ruha viselésével kapcsolatos tilalomra utal (Deut 22,5).

BT: Meg lehet húzni a határt? Sábesskor még elfogadom, jankiperkor már nem?

SJ: Tudtommal senki hivatalosan nem húzott határt.

BT: A neológia a tizenkilencedik században hallgatott az idő szavára, és modernizálódott. Mi a helyzet a huszonegyedik században?

SJ: Magyarországról tudok csak beszélni, ahol a diktatúrából felszabadulva szabad a zsidó élet. De én az ifjúságnál azt látom, hogy ez inkább társadalmi viszonylatban mutatkozik. Nagyon szívesen vannak együtt, egymás társaságában. Szimpátikus a cionizmus. A templom bizonyos mértékig, de nem annyira, mert ehhez szokni kell. Nem ebben a miliőben nőttek fel. Akit sose vittek el a templomba, annak nem hiányzik. Nekem sem hiányzik soha, *lehávdil*,⁴¹ a lóverseny. Nem mutatták be. Nem mutatták be az érdekességét, a szépségét, a rendszert. Viszont amikor kisgyerek voltam, tudtam, hogy a nagyapám⁴² reggel megy a templomba, és délután megy a templomba. Ez benne volt az életben. Ahogy az is, hogy az apám, aki abszolút neológ volt, péntek este, amikor már irodaóra után volt, ment a templomba. Vagy amikor, *lajolém*,⁴³ az édesanyja után gyászolt, akkor elment kádist mondani.

BT: Egy neológ rabbinak mennyire vannak olyan feladatai, mint egy ortodox rabbinak?

SJ: Veszprémben éltem gyerekként a nagyszüleimnél, apámmal együtt, miután az édesanyám meghalt egyéves koromban. Veszprémben, nagyon emlékszem rá, nagyon sok mesóresz jött csütörtökön délelőtt a nagyapámhoz, mert a sajchet a véseten talált valamit, és felküldte a rabbihoz krácolni a vésetet.⁴⁴ Veszprémben még sok neológ család ortodox háztartást vezetett, és nézették a vésetet. Én Pesten nem emlékszem rá, hogy jöttek volna hozzá a vésetet nézetni.⁴⁵

⁴¹ 'Elválasztani'. Értsd: „válasszuk el egymástól ezt a kettőt”, két, egymással össze nem hasonlítható, erősen eltérő megítélés alá eső példa egymás melletti említése esetén.

⁴² Hoffer Ármin (1870–1942): Gyöngyösön született, 1896-ban avatták rabbivá a Rabbiképzőben, 1902-től veszprémi főrabbi. Schweitzer professzor úr, édesanyja halálát követően, anyai nagyszüleinél nevelkedett Veszprémben.

⁴³ *Lo além*, 'ne ránk [legyen mondv]’.

⁴⁴ Ha a rituális metsző (*sobet, sajhet*) a levágott szárnyas nyelőcsővében (héberül: *veset*) gyanús jelet talál, amely kérdésessé teszi a hús kóserságát, akkor azt a rabbi megvizsgálja (német-jiddis eredetű szóval: *krácolja*, 'megvakarja'). Gyakran a megrendelő háziasszony háztartási alkalmazottja (a *mesoresz*) hozta-vitte a *veset*-et.

⁴⁵ A huszas évek második felében a család felköltözött Budapestre. Hoffer Ármin a Csáky utcai zsinagóga rabbija és a Rabbiképző Intézet tanára lett.

BT: Az esküvő a neológ rabbinak központi feladata. De a get mennyire gyakori? Sokkal többen esküsznek huppa alatt, mint ahányan gettel, válólevéllel válnak el. Miért?

SJ: Mert az egyik egy kellemes társadalmi esemény, a másik egy kellemetlen processzus. És hosszú processzus. Rámegy egy délelőtt. Gondolom, de nem tudom. Tény, hogy esküvő sokkal több van, mint get.

BT: És nem csak azért, mert nagyon kevesen válnak el. Halica? A körülmetélés után pidjon ha-ben?⁴⁶

SJ: Az, azt hiszem, alig van.

BT: Mi annak az oka, hogy bizonyos szertartások háttérbe szorulnak? Megszületik az elsőszülött gyermek, aki kisfiú. A körülmetéléssel foglalkoznak, de a pidjon ha-ben... elfelejtődik.

SJ: Elfelejtődik.

BT: Elfelejtődik? Vagy nem nagyon tudnak róla?

SJ: Nem is tudják.

BT: A rabbi nem tartja fontosnak, hogy felhívja a szülők figyelmét, hogy harminc nap múlva...

SJ: Azt hiszem nem, mert úgyse tartják meg. Azzal, hogy megcsinálta a brit milát már nagyot tett, és már vállalt. *Bödömájich cháji*.⁴⁷ Eljegyezte a zsidósággal a gyerekét.

BT: És ezzel ki van pipálva a következő tizenhárom évre a zsidóság.

SJ: Ki van pipálva, igen. Azaz nem mindig, én is tanítottam sok elemista gyereket talmud-tórán. Annyian voltak a Csáky utcában, amikor ott voltam

⁴⁶ *Halica*: cipőlevételi szertartás, amelynek révén a sógor lemond a levirátus (sógorházasság) kötelezettségéről. *Pidjon ha-ben*: a nem kohanita vagy levita családba született, elsőszülött 'fiúgyermek kiváltása' egyhónapos korban. A ritkán végzett *halica* szertartásról az 1945-t követő időszakban lásd Toronyi Zsuzsanna: „Halachikus problémák a neológiában 1945–1950 között”, in *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Brabam 80. születésnapjára*. Budapest: MAZSIHISZ, 2002, 727.

⁴⁷ 'A véredben élj!' (ld. Ez 16,6).

rabbi, hogy nem bírtam egyedül, és Schmideg tanár úr segített nekem.⁴⁸ Most pedig vannak zsidó iskolák.

BT: A talmud-tóra óra arról szól, hogy felkészítik a gyerekeket a bármicvóra?⁴⁹

SJ: Nem. A talmud-tóra kis bibliatörténetre, héber olvasásra, ünnepekre épült. Én rendszerint úgy kezdtem, hogy megkérdeztem: előfordul, hogy az anyuka gyertyát gyújt? Ebből láttam, hogy hogyan állunk. Volt, aki azt mondta, hogy igen, anyuka péntek este mindig gyújt gyertyát. És volt, aki azt mondta, hogy azt nem lehet kiszámítani, hogy mikor rossz a villany.

BT: A rabbi nem csupán tanár, hanem elvileg bíró is. Professzor úr a magyar beszédnek is a feje.

SJ: Voltam. Nem igen voltak divré rivajsz.⁵⁰ Egy-egy get. Pénzügyek emlékeim szerint nem voltak.

BT: Betérés?

SJ: Az volt. A betérés legfőbb oka a házasság.

BT: És ez probléma?⁵¹

SJ: Van, ahol probléma.

BT: Meg lehet követelni a betérőktől a neológ közösségben, hogy többet tudjanak, és többet teljesítsenek, mint egy átlagos neológ zsidó?

SJ: Többet tudnak, mert frissen tudják. Cél, hogy tudjon héberül olvasni, ismerje az ünnepeket, és valami fogalma legyen a zsidók történetéről. Az átlag zsidó nagyon keveset tud minderről.

⁴⁸ Dr. Schmideg József (1921–1999), Schweitzer professzor úr fiatalkori közeli barátja. 1947. június 7-én együtt avatták őket rabbivá. A nyolcvanas évek első felében tanítottak közösen a Hegedűs Gyula utcai (régii nevén Csáky utcai) zsinagógában, ahol Schweitzer professzor úr rabbi-ként szolgált 1982 és 1985 között, negyven évvel nagyapja után.

⁴⁹ *Bar-micva*: 'nagykorúság', a tizenhárom éves zsidó fiúk felnőtté válása, illetve az első, ünnepélyes tóraolvasás a tizenharmadik születésnapot követően. A nem-ortodox közösségekben a talmud-tóra ('zsinagógai hittanóra') feladata a gyermekek felkészítése a *bar-micva* (lányok esetén a *bat-micva*) ünnepségre.

⁵⁰ *Bét din*: 'rabbinikus bíróság'. *Divré rivot*: 'peres ügyek'. *Get*: 'válólévl', jelen kontextusban 'válóper'.

⁵¹ A *halákba* szerint elvileg házasság nem lehet a betérés indoka, kizárólag a meggyőződés és a parancsolatok betartásának őszinte szándéka.

BT: Halákha, életvitel?

SJ: Elvileg elmondjuk. De már a nagypapától se követeltük meg.⁵² Különösen a diktatúra óta nem vagyunk abban a helyzetben, hogy követeljünk. Ajánlunk, rábeszélünk, és örülünk, ha igen. Ez az igazság. Miután az élet és a hétköznapiak mindent megtettek a *nem* érdekében, óriási dolog volt, hogy azért rosesóne-jankiperkor megteltek a templomok. Voltak olyanok, például Pécsen,⁵³ híveim, hogy rosásónóból egyik napot kivették valamilyen trükkel, a másik nap bementek dolgozni. Előfordult, hogy a második este is beszéltem, mert akkor voltak többen, mint délelőtt.

BT: Pécs nagy, de Budapesthez képest mégis egy nagyságrenddel kisebb város, ahol sokkal jobban ismerik az emberek egymást. Milyen volt a szocialista érában a város rabbijának lenni?

SJ: Vigyázni kellett, hogy mit beszél a rabbi. De mindenkinek volt magához való esze. Sétáltak a templom előtt zsidók is, és figyelték, hogy ki jött be, ki ment ki. De azért jöttek a templomba. Nagyon okosan válaszolt az egyik hívem, aki kommunista párttag volt. Azt mondták neki: Zsolnai elvtárs, állítólag maga ott volt hosszúnapon a templomban. Mire Zsolnai elvtárs azt válaszolta: idefigyeljen elvtársam, amint az én első feleségemről és a kisfiamról, akit a fasiszták és a németek meggyilkoltak, a Széchenyi téren meg fognak emlékezni, oda fogok menni. De egyelőre csak a templomban emlékeznek meg róluk.

BT: Nagyon szép válasz! Ugyanakkor, érdekes, hogy a Holocausthoz köti a zsidó identitást. De Holocauston kívül is van, lehet zsidó identitás.

SJ: Az volt a legerősebb hatóerő, hogy az én gyerekeim, az én szüleim, az én családom elveszett, mártír lett, mert zsidó volt. Tartozom irántuk annyi kötelességgel, hogy részt veszek a templomi megemlékezésen. Azt nem mondta, hogy fogok sábeszt tartani, mert a szülei se tartottak. Vagy azt, hogy fogok tfilint rakni, mert az apja se rakott.⁵⁴

BT: Sokan a Holocaust hatására fordultak el a zsidóságtól, másoknak megerősödött az identitása. Hogyan tudta egy közösségi rabbi kezelni ezt a helyzetet?

⁵² Sok betérő apai ágon (vagy anyai nagypapai ágon) zsidó származású, és csak azért kell betérnie, mert vallásjogiilag, *halákbikus* szempontból nem számít zsidónak.

⁵³ Schweitzer professzor úr 1947 és 1981 között volt főrabbi Pécsen.

⁵⁴ *Tjillin*: 'imaszj', a férfiak hétköznapi reggeli imájának a kelléke. Önálló parancsolat Deut 6,8 és 11,18b szerint.

SJ: Aki elszakadt, elszakadt. Próbálta, elment hozzá, meglátogatta, nem vett tudomást arról, hogy elszakadt. Hanem azt mondta: „eljöttem”, „meglátogattam”, „hogyan van?”, „szívesen látjuk, örülünk, ha jön”. *I have done my duty*. Senkit sem lehet kényszeríteni. Azért mindig volt reggel-este Pécsen minjen.⁵⁵ Igaz, hogy a szeretetház nagy segítség volt.

BT: Miért lesz valaki rabbi? Mi az, ami Professzor urat motiválta?

SJ: Én egy rabbiházban nevelkedtem. Ott minden ekörül forgott. Emlékszem, amikor kicsi gyerek voltam, és szombat reggel a Sáchreszról a nagyapám táleszben jött haza, és úgy mondott reggel kidedest.⁵⁶ Ő teljesen ortodox életet élt, ezt láttam magam előtt. Azt utánoztam, ahogy a nagypapa felmegy a rozoga szószerkekre, amit erősen fogott. A városi zsidók azt mondták: „Józsika, hogy megy fel a nagypapa a szószerkekre?” Utánoztam. Ebben éltem.

BT: A rabbiság intellektuális oldalát, tehát hogy a rabbi egyben tudós is, azt mennyire látta?

SJ: Gyerekként nem annyira. Nagypapámat otthon három pozícióban láttam. Vagy étkezésnél ültünk az asztalnál. Vagy ebéd után lefeküdt aludni. A többi időt pedig a nagy asztalánál töltötte, és halmozódtak a gemórek.⁵⁷ És tanult vagy írt. Az volt a legdöntőbb, hogy ott voltak a nagy gömórek, és egymásra tornyosultak a könyvek. Hogy mit tanult, azt én, mint kisgyerek, nem tudtam.

BT: Professzor úr érettségi után a Rabbiképzőbe jött. Milyen felvételi követelmények voltak?

SJ: A Rabbiképző tíz évből állott. Öt év alsó tanfolyamból, és öt év felső tanfolyamból. Az első öt év után, ahogy a világi gimnáziumi tárgyakból volt érettségi, ugyanúgy volt érettségi Bibliából, Talmudból, héber nyelvtanból és zsidó történelemből. Az öt év anyagából azoknak, akik úgynevezett külsősök voltak, mint én, szintén érettségizni kellett. Addig a nagypapámmal tanultam

⁵⁵ *Minjan*: tíz felnőtt férfiből álló gyülekezet, a közösségi ima feltétele. Sok esetben a zsinagóga melletti idősök otthona (Pécsen a „szeretetház”, amíg működött) lakói adják a *minjen* stabil magját, és így a hétköznapi reggeli és esti imák kevésbé függenek a távolabb lakók változó életformájától.

⁵⁶ *Sabarit*: a reggeli ima neve. *Kiddus*: ’megszentelés’, a szombat és az ünnepnapok megszentelése borra (vagy más italra) mondott áldással. Elsősorban az ortodox közösségekre jellemző, hogy a férfiak a szombat reggeli ima végén nem vetik le a *táleszt*, az imaleplet mindaddig, amíg *kiddust* nem mondtak.

⁵⁷ A (Babilóniai) Talmud nagyalakú kötetei. A *gemara* (jiddisül *gemore*) eredeti jelentése a Talmud azon részei, amelyekben a Misnát – a zsidó vallásjog, a *halákba* első összefoglaló művét – vitatják meg a későókorai rabbik. Ezért a *Gemara* a (Babilóniai) Talmudnak is a szinonimája.

Talmudot.⁵⁸ Emlékszem, hogy a héber tétel, a bibliai tétel címe az volt, hogy *rájjon há-szociáli bá-Tónách*.⁵⁹

BT: És héberül kellett erről beszélgetni.

SJ: Héberül kellett az érettségi tételt megírni. Persze, a diákok a Rabbiképzőben is diákok. Volt itt egy részeges altiszt, Urbán. Ő vitte az érettségi elnökhöz a tétéleket. Ha szerencsénk volt, és nem vidéki elnök volt, mondjuk Wallenstein pécsi főrabbi, akinek a javasolt tétéleket postán küldték, akkor Urbán vitte, mint a mi esetünkben Hevesi Simonhoz. Mi előbb tudtuk a tétéleket, mint Hevesi. Volt két kollégánk, Gottlieb László, aki elpusztult,⁶⁰ és Karsai Elek. Urbánt bevitték ide a József körúton egy kocsmába, leitatták, elvették tőle a borítékot. Már volt Gottlieb jóvoltából egy címzett boríték Hevesihez. Friss. Kinyitották, megnézték, mi a tétel, beragasztották. Majd Urbánt elbocsátották egy-két pohár borral. Azt mondták, „jól van Urbán, tartsd a szádat.” Úgyhogy előbb tudtuk a tételt, mint Hevesi Simon. Majd egy jó barátomat, Moskovics Mihályt megkértem, hogy írja meg szépen a tételt. Mindenkinek valaki megírta. Bementünk, ottan irkáltunk-firkáltunk valamit, hogy az idő teljen, aztán stikában kivettük a jó dolgozatot a tárcából, és beadtuk. Majd a felsősök kérdezték a nagypapámat, hogy „professzor úr, tetszett látni a Jóska dolgozatát? Igazán szép dolgozat volt, azt mondják.” „Igen, mondja a nagypapa, én is megnéztem, szépen dolgozott.”

BT: Szép történet. Mennyit kellett tudni a Tánách- és a Gemóre-tárgyakból?

SJ: Gömoreből kellett tudni Bobö Mecieből, kellett tudni Béceből, kellett tudni Peszóchimból, Brócheszból.⁶¹ Nem tudom már, hány lapot kellett tudni. Legalább 60–80 lapot. A Tónáchból, azt tudom, hogy a Zsoltárokból kellett sokat tudni. És Deutero-Jesájából.

BT: Deutero-Jesájának kellett nevezni?

SJ: Második Jesája. Nem törődtek vele. Heller professzor akkor már nyugdíjban volt, és a budai hitközség keretein belül szervezett bibliai előadásokat. Én oda jártam. Egy csoda volt Heller bibliai előadásait hallgatni. Tőle hallgattam Töhillimet és Deutero-Jesáját is.⁶²

⁵⁸ Hoffer Ármin, a *Zsidó lexikon* szerint, 1915-től a Rabbiképző vezérőrbizottságának a tagja, 1926-tól az intézet óraadó tanára és 1928-tól rendes tanára. Szertartástant és Talmudot tanított.

⁵⁹ 'A szociális eszme/gondolat a Héber Bibliában'.

⁶⁰ *Elpusztult*: értsd, a Holocaustban (a világháborút követő generáció jellegzetes szóhasználata).

⁶¹ A Babilóniai Talmud *Babba Mecia*, *Béca*, *Peszahim* és *Berakhot* traktátusai.

⁶² *Tebillim*: a bibliai Zsoltárok könyvének (hagyományos) héber elnevezése. *Deutero-Jesája*: Jesája (Izaiás, Ézsaiás) próféta könyve 40. fejezettel kezdődő része. A tudományos felfogás szerint ezeket a fejezeteket nem Jesája próféta írta.

BT: Mit tanultak a felső tanfolyamon?

SJ: Ottan „unalmasakat”, ritkán olvasottakat tanítottak. Ezrát, Nehemiát, Melóchimot.⁶³ Azt mondta Löwinger professzor,⁶⁴ hogy amik szépek, azokat úgyis fogjátok tudni, mert fogjátok a prédikációhoz használni. De az Ezra-Nehemiát és a történeti könyveket nem fogjátok soha kinyitni, mert nem kell a prédikációhoz.

BT: Gömoréból és Sulhan Arukhból⁶⁵ mennyit tanult egy rabbiképzős?

SJ: Sokat tanultunk, többek között, Chülint és pajszekot.⁶⁶ Mindenütt vettük a Rómót, vettük a Báchot, és Sach–Türézov-ból válogatott részeket.⁶⁷ De azért, ami fontos, azt tudni kellett. *Üne nisze de-varde...*⁶⁸ Boldogult Schmideggel egy évig jártunk a rabbivizsga előtt Domán Ernő bácsihoz *ש"ל* Talmudra és pajszekra. Ő nagyon jól tudta.

⁶³ *Melakhim*: a Királyok (két) könyve.

⁶⁴ Löwinger Sámuel (1904–1980).

⁶⁵ *Sulhan Arukh*: rabbi Jozsef Karo (1488–1575) 1563 körül írt műve, a gyakorlati *halákha* legalapvetőbb forrása.

⁶⁶ A Talmud *Hullin* traktátusának fő témája a kóser vágás – a hagyományos rabbi mindennapi tevékenységének egyik legnagyobb tudást igénylő része (ld. az interjúban a veszprémi élményeket tárgyaló korábbi szakaszát). A Talmud és kommentárjainak tárgyalását kiegészítik az *Arba Turim* és a *Sulhan Arukh*, valamint azok kommentárjainak a tárgyalásával. A komplex téma feldolgozása nem csupán a kóserséggel kapcsolatos gyakorlati döntések meghozatalára (a *pajszekonolásra*) készíti fel a rabbit, hanem elsajátíttatja mindazokat a képességeket is, amelyekkel bármely más további témát önmaga – akár csak a Hoffer-nagypapa az íróasztala mellett – fel tud dolgozni. Az ortodox világban a mai napig erre épül a rabbiképzés (a *szmikha*) megszerzésének a folyamata. A legkiválóbbak számára a továbblépés következő fokozata az, hogy egy rabbinikus bíróság (*bét din*) munkájába bekapcsolódva, a peres ügyekkel kapcsolatos *halákbikus* területeken (polgári és üzleti jog, válás, stb.) mind elméleti, mind gyakorlati tudásra tegyenek szert.

⁶⁷ A *Sulhan Arukh* legfontosabb kommentárjai, amelyek segítségével a mai *pajszek* (*pajszek*, döntéshozó) meghatározza a gyakorlati *halákbát*. A rabbikra a nevük rövidítésével vagy a művük címének a rövidítésével szokás hivatkozni. *Remo*: rabbi Mose Iszerlesz (1525/30–1572) nevének a rövidítése. *Bajit hadas*, azaz *Bab*: Joel Sirkes (1561–1640) kommentárja. *Szifré kohen*, azaz *Sakb*: Sabbatai ben Meir ha-Kohen (1621–1662) kommentárja. *Turé zabav*, azaz *Taz*: David ben Smuel ha-Levi (1586–1667) kommentárja.

⁶⁸ Ennek az idézetnek a forrása valószínűleg egy talmudi mnemotechnikai kifejezés (*kiszjine de-varde*) és a *Turé zabav* egy meghatározása (*üne ktane de-varde*). A Babilóniai Talmud *Hullin* traktátusa (46a) a megjegyzést segítő „jelként” vezeti be a *kittuna de-varda* (‘rózsaszín ing’, Hoffer Ármin kiejtésében valószínűleg *kiszjine de-varde*) kifejezést, arra emlékeztetendő, hogy a tüdőlebeny belső, rózsaszín membránja az, amely fontos. (Marcus Jastrow, *A Dictionary of Targumim...*, 375.) A *varda* (‘rózsa, rózsaszín’) arámi szó, ‘rózsaszín lebeny’ értelemben, *bHullin* 47a nyomán, a középkori, és különösen a korai *halákbikus* irodalomban a szarvasmarha járulékos tüdőlebenyének az elnevezésévé vált. A *Sulhan Arukh* kommentátorai több alkalommal is együtt említik az *una* (‘tüdőlebeny’) és a *varda* (‘járulékos lebeny’) szavakat. Például *Turé zabav* (JD 35,1): „azt írta a Ros, hogy a [*bHullin* 47a-n előforduló] *inunita de-varda* kifejezés jelentése lebenyecske, azaz kis lebeny (*una ktana/üne ktane*), amely rózsaszín (*de-varda/de-varde*) a piros hátya miatt”.

BT: Mindezt nagyon askenázi, nagyon jiddises kiejtéssel ejti ki Professzor úr.

SJ: Mert a nagypapa így tanított. Azt nem is lehet mondani, hogy *uno nisze dö (di) vardo*. A pajszekhoz ez a kiejtés nem pásszol, csak az, hogy *üne nisze de-varde*.

BT: És itt, a Rabbiképzőben, a tanárok milyen kiejtéssel olvastak, tanítottak?

SJ: Löwinger neológosan, au-val, u-val, Hoffer ortodoxosan, ü-vel. Guttman Henrik is au-val, u-val. Az idősebb Guttman keveset tanított bennünket, ezért nem tudom. Mire odajutottunk volna, már meghalt. És Róthra sem emlékszem.⁶⁹ Érthetően a legnagyobb hatással a nagyapám volt rám, ő pedig ortodox kiejtéssel tanított.

BT: Mennyire elvárás a Rabbiképző elvégzése után, hogy az ember tudjon paszkenolni?⁷⁰

SJ: A felszabadulás után az alsó tanfolyam nem nyílt meg, nem volt kivel, ezért azóta kevesebb az, amit elvárnak. Én nem tudom, hogy practice kell-e tudni paszkenolni. Nem tanítottam, és ezért bele se szóltam. Azt hiszem, hogy a pajszöket inkább csak elvileg tanulták. De azt tudom, hogy a háború előtt még boldogult nagyapám gyakorlatra vitte ki néha a tanítványait, hogy a vágóhídon praktikusán is megismerhessék a nagyállatok vágását és vizsgálatát.

BT: Mennyire születnek ma pszak dinek⁷¹ a neológ rabbikarban? Akár írásban, akár szóban, a mai világ helyzeteire reagálva?

SJ: Nem nagyon. Esetleg megbeszéljük, de mindenki a saját felelősségére dönt.

BT: Adott helyzetben úgy dönt a rabbi, hogy leveszi a polcról a forrásokat, és addig keres, amíg saját lelkiismeretével összhangban nem tud döntést hozni – ahogy azt az ember ideális esetben elképzeleli? Vagy pedig tudására és megérzésére hagyatkozva azt mondja, hogy ezt tilos, de azt viszont szabad, mert úgy érzem, nem annyira súlyos az eset, és lehetünk megengedőbbek? Vagy pedig aszerint mond igent vagy nemet, hogy a konfliktusokat hogyan tudja csökkenteni?

⁶⁹ Löwinger Sámuel (1904–1980), Hoffer Ármin (1870–1942, Schweitzer professzor úr anyai nagypapa), Guttman Henrik (1905–1995), Guttman Mihály rektor (1872–1942), Róth Ernő (1908–1991). A *baruch ata* („áldott vagy”) kifejezés a „neológos” ejtésben *boruch ato*, az „ortodoxos” ejtés szerint pedig *borüch ato*. A „lengyeles” *burich atura* nem volt példa a Rabbiképzőben.

⁷⁰ Rabbikus döntéseket hozni eddig fel nem vetett vagy el nem döntött *halákbikus* kérdésekben, források alapján.

⁷¹ *Pszak din*: Rabbikus állásfoglalás konkrét *halákbikus* kérdésben.

SJ: Nekem egyszer volt egy súlyos problémám. Valamilyen oknál fogva nem lehetett brit milát csinálni, de az illető mindenképp akart esküvőt. Akkor a *Melamed lehoil*-ban találtam egy hettert.⁷² Különben saját fejem után mentem, miután a poszkim sok mindenre gondolt, de arra nem, hogy a huszadik században ávós diktatúra lesz Magyarországon, és ilyen körülmények között kell halákhát érvényesíteni. Tehát a rabbi *lőfi hauroasz básóó*⁷³ döntött a kétes esetekben. Ha valaki zsidó akart lenni, a rabbi igyekezett, hogy az lehessen.

BT: És hova fog a neológia a huszonegyedik században fejlődni?

SJ: Jobb lesz a helyzet, mert nincs terror.

BT: Itt látom az asztalon a *Conservative Judaism* című folyóiratot. Az amerikai „conservative” mozgalom, bár a neológia megfelelőjeként szokták emlegetni, elment egy kicsit reformabb irányba. Például női rabbikat avatnak, és a nőket beszámítják a minjenbe.

SJ: Mi ebben nem vagyunk benne, én nem csinálnám. Egy liberális női rabbtól egyszer azt kérdeztem, alapvető-e számukra a sábesz, alapvető-e náluk a kásrusz. A válasz nem volt egészen pozitív. Erre azt mondtam, ne haragudjon, olyan távolságok vannak, amelyeket mi nem tudunk áthidalni. Ugyanakkor azt is gondolom, hogy ha valaki ezen az úton lesz zsidó, ha őneki ez jó, és őt ez a zsidóság szempontjából valamivel táplálja, akkor csinálja.

BT: Van a neológiának helye a huszonegyedik században?

SJ: Biztosan van helye. A gyakorlatot kell nézni: megtelnek a templomok. Volt Holocaust, volt kommunizmus, és megtelnek a templomok, legalább a főünnepeken. Tehát van igény, és ez a lényeg. Hétköznap reggel nem telik meg, mert arra nincs igény. Ma már lassan ki fog veszni az is, hogy, *lauolenu*, aki óvél,⁷⁴ az egy évig menjen kádist mondani – mert már az apja se ment. Én még tudom, hogy az én időszakomban, amikor én gyerek voltam, nagyon sok zsidó, amíg óvél volt, elment, még ha különben nem is járt rendszeren, reggel-este templomba.

BT: Mire lesz igény: neológiára, vagy egy kevésbé szigorú ortodoxiára?

⁷² *Melamed lehoil*: *responsum*gyűjtemény, amelynek szerzője a magyarországi születésű David Tzvi Hoffman rabbi (1843–1921), a berlini, Hildesheimer-féle neo-ortodox rabbiszeminárium vezetője. Professzor úr a mű címét kétszer is nyugat-európai askenázi kiejtéssel – a *holemet* [au] diftongusként – ejtette. *Hetter*: megengedő vélemény.

⁷³ *Lefi horaat ha-saa*, 'az [adott] pillanat [idő, kor] körülményeinek megfelelően'.

⁷⁴ *Ovel*: 'gyászoló'.

SJ: Én azt hiszem, hogy a komoly ortodoxia elment, és el is fog menni innen. Mert a gazdasági körülmények közt nem tud megmaradni. Mert azt nem lehet, hogy szombaton, amikor a legtöbb vásárlás van, ő bezárja a boltját. Tehát nem ideológiai okok miatt, hanem egyszerűen mert egy ortodox zsidó, ha ortodox életmódot akar folytatni, akkor nem tudja a boltját fenntartani. Szombaton a legtöbb iroda zárva van, tehát egy irodistának nincs ilyen gondja. Ünnepek közül mindig tolerálták rosesone-jankippert. De ne menjen dolgozni négy napot pészáchkor, négy napot vagy öt napot szükségeskor?

BT: Tud-e a neológia valami pozitívát is nyújtani a huszonegyedik századnak? Vagy azt tudja csak nyújtani, hogy adva van az ortodoxia, az „autentikus zsidóság”, és mi ezt kínáljuk, de egy kicsit...

SJ: ...felhívítjuk. Azt kérdezi, hogy mit is adunk a huszonegyedik századnak. Tudunk-e egyáltalán valamit adni? A legtöbb, amit tudunk adni, az egy jó talmud-tóra, aminek ugyan most van egy vetélytársa, a zsidó iskolai oktatás. És tudunk adni egy szép péntek estét, kiddussal. Én például minden második héten még ma is szervezek kiddust, húsz-harminc emberrel és különböző előadókkal: történészek, politikusok, írók, orvosok adnak elő, zsidó témával kapcsolatban.

Biztos van egy réteg, amelynek van igénye egy-egy érdekes prédikációra. Azt hiszem, hogy a kiddusaink vonzanak embereket. Nem mindig zsidó az előadó, nem is ragaszkodom hozzá, de ha ért egy, a zsidóságot is érintő témához, akkor meghívom. Ezen túl, a nézetem szerint, olyan nagyon sokra nincs is igény. Ha egy rabbi jól foglalkozik a gyerekekkel és vonz felnőtteket is, akkor még többet tesz. Olyan nagy kívánalmak, magas igények nincsenek. Sách–Türézóv-ot⁷⁵ nem kell tanítani.

BT: Milyen jellegűek lesznek a huszonegyedik század érdekes neológ prédikációi a tudomány és a hagyomány skáláján? Hova helyezi magát, Professzor úr, a mai tudományhoz képest?

SJ: Én magamról nem mondhatom, hogy a tudományt képviselem. Igyekszem tudománnyal felvértezett rabbi lenni. Nem a saját érdemből, hanem a kor szörnyű követelményeinek következtében lett belőlem szemináriumi tanár és igazgató, holott itten sokkal kiválóbb és nagyobb elődök ültek. De hát *bimkajm se-én is, histadel*.⁷⁶ Írtam én is egyet-mást, héberben is, másban is. Úgyhogy azt mondhatom, hogy ha szerényebb adottságok között is, mint volt, de a legnehezebb időkben a Rabbiképzőt fenntartottuk.

⁷⁵ *Sakel*-ot [és] *Turé Zahav*-ot, a *Sulhan Arukh* előbb említett kommentárjait.

⁷⁶ 'Olyan helyen, ahol nincs férfi, törekedj [férfinak lenni]' (vö. *Misna Avot* 2,5 [6]).

BT: Reméljük, hogy a magyar neológia, a Rabbiképző és a zsidó tudományosság szelleme, amelyet Professzor úr mentett át a huszonegyedik századba, minél tovább fennmarad. Köszönöm a nagyon érdekes beszélgetést, és jó egészséget, sok erőt kívánok a további munkához.